

УДК 930: 94(470+571)“17”

**“ЩОДЕННИК ПОДОРОЖІ В МОСКОВІЮ”
ГЕРЦОГА ДЕ ЛІРІЯ-І-ХЕРІКА – ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ
РОСІЙСЬКО-ІСПАНСЬКИХ ВІДНОСИН у 1727–1730 рр.**

Богдан ЧУМА

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, e-mail: bohdan_chuma@yahoo.es
Кафедра нової та новітньої історії*

У статті аналізується “Щоденник подорожі в Московію” іспанського дипломата герцога де Лірія-і-Херіка. Дана загальна характеристика праці та стан її вивчення в історичній науці. Розкриті причини направлення посольства до Росії та особливості його діяльності в цій країні. Відображене бачення герцогом де Лірія політичної ситуації та суспільних настроїв у Московській державі.

Ключові слова: іспансько-російські відносини, герцог де Лірія-і-Херіка, щоденник, історія Росії.

На початку XVIII ст. міжнародні відносини в Західній Європі ввійшли у період кризи. Зміна правлячої династії в Іспанії (1700) та “війна за іспанську спадщину” (1701–1714) розбалансували міжнародну систему, усталену в XVI–XVII ст., і загострили протистояння між провідними європейськими державами того часу. У пошуках нових союзників іспанський уряд звернув увагу на схід континенту – Московську державу, яка після перемоги у Північній війні (1700–1721) намагалася зберегти свої впливи в європейській політиці. З цією метою у 1727–1730 рр. при царському дворі перебував дипломатичний представник іспанського короля Філіпа V Бурбона (1700–1746) герцог де Лірія-і-Херіка, який у своєму “Щоденнику” залишив докладний опис подорожі в Росію та перебування у Петербурзі й Москві.

Хоча “Щоденник” писався для особистого користування та “повчання” дітям, уже в 1737–1738 рр. його було опубліковано в Лондоні французькою мовою під назвою “Спогади герцога де Лірія-і-Бервік, написані ним особисто”. Згодом ця книга перевидавалася ще двічі: у 1741 р. в Амстердамі та в 1788 р. у Парижі¹. Іспанською мовою праця герцога де Лірія вийшла друком уперше 1889 р. у 93-му томі “Збірника невідомих документів з історії Іспанії”².

Перше російське видання “Щоденника” побачило світ у 1845 р. завдяки історику і перекладачу Дмитру Язикову (1773–1845)³. У 1869 р. окремим томом опубліковано

¹ Encinas Moral A.L. Prólogo. La Embajada del Duque de Liria en Rusia (1727–1730) // Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia / Edición de Angel Luis Encinas Moral, Isabel Aranz del Riego y Mario Rodríguez Polo. Madrid, 2008. P.16.

² Diario del viaje a Moscovia del embajador duque de Liria y Xérica (1727–1730) // Colección de documentos inéditos para la historia de España. T.XCIII. Madrid, 1889.

³ Записки дюка Лирийскаго и Бервикскаго во время пребывания его при российском дворе в звании посла короля испанского, 1727–1730 годов / Пер. Д.И.Языкова. Санкт-Петербург, 1845.

листування герцога де Лірія з іспанським урядом⁴. Згодом витяги з праці де Лірія друкувалися в окремих збірниках джерельних матеріалів до історії Росії⁵. Частина листування де Лірія з урядовцями Філіпа V увійшла до збірника документів російсько-іспанських відносин останньої третини XVII–XVIII ст.⁶

Перекладені російською мовою матеріали посольства де Лірія стали важливим джерелом до вивчення історії Російської держави першої половини XVIII ст. Одним із перших їх використав російський історик Сергій Соловйов (1820–1879) при написанні 19–20-го томів своєї “Історії Росії з найдавніших часів”⁷. До них також зверталися сучасні російські історики⁸. Попри це, сам “Щоденник подорожі в Московію” досі предметом спеціального історичного дослідження не став.

При написанні даної статті використано найновішу іспанську публікацію “Щоденника”⁹. У цьому виданні повністю відтворено текст 1889 р. і додано наукові коментарі та нотатки сучасних іспанських науковців Анхеля Луїса Енсінаса Морала¹⁰, Ісабель Арранс дель Рієго та Маріо Родрігеса Поло¹¹.

У тексті “Щоденника подорожі в Московію” поєднані різного роду документи (офіційне листування, міжнародні договори, укази, промови та ін.), описи подій і особистих вражень від подорожі та перебування в Росії, подані у формі щоденних записів.

За своєю структурою праця іспанського дипломата складається з п’яти частин:

1) “Щоденник подорожі в Московію посла герцога де Лірія-і-Херіка (1727–1730). Том I”, в якому у хронологічному порядку розповідається про поїздку посольства з Мадрида до Петербурга і згодом до Москви та перебування при царському дворі з січня 1727 р. по грудень 1729 р.¹²;

2) “Щоденник мого посольства в Росію. Том II” – перебування при царському дворі в Москві з січня 1729 р. по листопад 1730 р.¹³;

3) “Спеціальний трактат про характери різноманітних осіб”, що у формі невеликих описів містить характеристики російських правителів, урядовців, військових, іноземних дипломатів, за якими герцог де Лірія мав змогу спостерігати при царському дворі (усього 45 осіб)¹⁴;

4) “Додатки” – офіційне листування герцога де Лірія-і-Херіка з королівським урядом Іспанії¹⁵;

⁴ Письма о России в Испанию дюка де Лирия, бывшего первым Испанским посланником в России, при императоре Петре II и в начале царствования Анны Иоанновны // Осьмнадцатый век. Исторический сборник. Кн.2. Москва, 1869. С.27–132.

⁵ Сказания иностранцев о России XVIII века // Русская старина. Т. VIII. 1873. С.28–40; Герцог Лирийский. Записки о пребывании при императорском российском дворе в качестве посла короля испанского // Россия XVIII в. глазами иностранцев. Ленинград, 1989.

⁶ Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917. Т. I. 1667–1799. Москва, 1991.

⁷ Соловьёв С.Д. История России с древнейших времён. Книга X (Том 19–20). Москва, 1963.

⁸ Некрасов Г.А. Роль России в европейской международной политике (1725–1739). Москва, 1976; Хакобо Фитц Джеймс Стюарт, герцог де Лириа-и-Херика. Донесение о Московии в 1731 году (Вступительная статья А.С.Лаврова) // Вопросы истории (Москва). 1997. №5. С.73–94.

⁹ *Liria y Jérica, Duque de*. Diario del viaje a Moscovia / Edición de Ángel Luis Encinas Moral, Isabel Arranz del Riego y Mario Rodríguez Polo. Madrid, 2008. P.65–425.

¹⁰ Encinas Moral A.L. Biografía del Duque de Liria y Jérica // Ibid.P. 7–10; Encinas Moral A.L. Prólogo. P.13–64.

¹¹ Arranz del Riego I., Rodríguez Polo M. Epilogo // Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.427–444.

¹² *Liria y Jérica, Duque de*. Diario del viaje a Moscovia. P.67–216.

¹³ Ibid. P.217–326.

¹⁴ Ibid. P.327–337. Характеристики семи осіб опубліковані у російському перекладі (Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917. С.140–142).

¹⁵ *Liria y Jérica, Duque de*. Diario del viaje a Moscovia. S.339–404. Більшість із поданих у цій частині документів опублікована російською мовою (Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917. С.118–138,

5) “Щоденник моїх подорожей і переговорів у Варшаві та Відні” – схематичний опис поїздки з Москви до Варшави і Відня та коротка інформація про перебування у цих європейських столицях¹⁶.

Мова оригінального твору – французька, а офіційного листування герцога де Лірія з королівським урядом – іспанська (кастильська).

Написання імен і власних назв здійснено переважно за французькою транскрипцією. Для назви Російської держави використовуються власні назви *Росія (Русь), Московія, Московське князівство* або *Велике московське князівство*. Для означення українських земель вживається назва *Україна*, рідше *провінція Україна*¹⁷. Лише серед титулів московського правителя, що трапляються в офіційному листуванні, згадується словосполучення *велика, мала і біла Росія*. Найбільше здивування в королівського посланця та згодом іспанського читача його “Щоденника” викликала згадка про грузинські володіння царя – дослівно *володар Іберії*, що є назвою грецького походження, яка також використовувалася греками для означення Піренейського (Іберійського) півострова. Оскільки Іспанія, як і переважна більшість європейських держав того часу, не визнавала імператорського титулу російського правителя, запровадженого Петром I (1682–1725) у 1721 р., у “Щоденнику” використовуються титули *цар (царівна), царевич і великий князь*.

Також потрібно пам’ятати, що від російської реальності автора “Щоденника”, який перебував у Росії та висловлював свої судження про країну, завжди відділяла велика відстань. Серед його співрозмовників переважали урядовці й дипломати інших держав, а особисті контакти герцога де Лірія обмежувались особами, що володіли французькою мовою.

Спорадичні контакти між Іспанією та Московським князівством розпочалися ще наприкінці XV ст. Як правило, вони здійснювалися за посередництвом австрійських правителів з династії Габсбургів і зводилися до координації дій у війні з Османською імперією. До безпосередніх дипломатичних відносин між обома державами дійшло лише у 1667 р., коли до Іспанії прибуло російське посольство на чолі з Петром Потьомкіним (1617–1700). Упродовж Північної війни іспансько-російські взаємини погравішали, а їх головний акцент цього разу стосувався міждержавних суперечок у Європі. 22 квітня 1722 р. першим російським постійним дипломатичним представником у Мадриді було призначено князя Сергія Голіцина (1696–1738). У відповідь 11 грудня 1727 р. першим повноважним представником Мадрида в Росії став герцог де Лірія¹⁸.

Хакобо (Яків) Франсиско Фітц-Джеймс Стюарт, граф Тінмоут, барон Босворт, гранд Іспанії Першого класу, 2-й герцог де Бервік, 2-й герцог де Лірія-і-Херіка* народився 28 жовтня 1696 р. у палаці Сен-Жермен, неподалік Парижа. Його батьками були Джеймс Фітц-Джеймс Стюарт* і Онора де Бург, вдова графа де Лукан. Початкову освіту здобув удома, згодом навчався у Коледжі дю Плессі. З 14 років поступив

142–144).

¹⁶ Ibid. P.405–414.

¹⁷ Ibid. P.170.

¹⁸ Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917; *Ochoa Brun M.A.* Historia de la Diplomacia Española. En 8 vol. Vol. VIII: La Edad Barroca, II. Madrid, 2006. P.128–129.

* Jacobo Francisco Fitz James Stuart, Conde de Tinnmouth, Barón de Boswort, Grande de España de la 1ª clase, 2º Duque de Berwick, 2º Duque de Liria y Jérica (Xérica).

* Джеймс Фітц-Джеймс Стюарт (1670–1734) – позашлюбний син англійського короля Якова II Стюарта (1685–1688) й Арабелли Черчил, сестри герцога Мальборо. Власне, перша частина його прізвища Фітц-Джеймс означає “син Джеймс (Якова)”. У 1687 р. отримав титул герцога Бервік і посаду пера Англії. Після “Славетної революції” та усунення Якова II з престолу (1688) Джеймс Фітц-Джеймс разом із королівською родиною перебрався до Франції, де поступив на військову службу до французького короля Людовика XIV (1643–1715). У 1707–1714 рр. як маршал Франції командував військами Філіпа V Бурбона (1700–1746) у “війні за іспанську спадщину”, за що отримав володіння і титул герцога де Лірія-і-Херіка.

на військову службу до французького короля, брав участь у “війні за іспанську спадщину” і в 1715 р. перейшов на службу до іспанської корони. У 1716 р. одружився з Каталіною Вентура Колон Португальською, герцогинею де Верагуа і де ля Вега. У 1727–1730 рр. очолював посольство Іспанії в Росії. Опісля знову повернувся на військову службу. Брав участь у воєнних діях проти Австрії у “війні за польську спадщину” (1733–1738). У 1736 р. призначений послом у Неаполітанському королівстві. Помер 27 травня 1738 р. в Неаполі від туберкульозу¹⁹.

Як свідчать офіційні документи того часу, вибір герцога де Лірія-і-Херіка першим постійним представником іспанського короля при царському дворі був зумовлений двома обставинами. По-перше, йшлося про те, аби справити хороше враження на московського самодержця особою королівського походження, яка б “не тільки відображала мою [Філіпа V Бурбона] велич при дворі, де до цих пір не було посланця нашої корони, а й особистими вчинками та рисами облагороджувала справу нашої служби”²⁰. По-друге, представник усунутої з трону англійської династії, особисто зацікавлений у реставрації Стюартів, найкраще надавався для укладення союзу між Іспанським королівством і Московським царством у можливій війні Іспанії проти Великої Британії. “На випадок початку воєнних дій між нами та англійським королем... – писалося в інструкції герцогу де Лірія, – Цариця** могла б тасмно або під будь-яким приводом спорядити в Архангельську або у будь-якому іншому порту могутній флот і висадити армію на берегах Англії, щоб повернути трон королю Якову*** і таким чином відновити рівновагу в Європі”²¹.

Готуючись до очікуваної війни, іспанський уряд 30 квітня 1725 р. уклав воєнний союз із Австрією, а остання 6 серпня 1726 р. підписала подібну угоду з Московською державою. Відтак, дипломатична місія герцога де Лірія, незважаючи на те, що “Московія через віддаленість має мало спільного у справах та інтересах зі справами та інтересами нашого королівства”²², полягала в перетворенні двосторонніх договорів у троїстий союз із метою ліквідувати “англійський диктат” у європейській політиці. Вже у лютому 1727 р. іспанські війська розпочали наступ на британські позиції у Гібралтарі²³.

Було ще одне важливе завдання, яке, попри особистість, безпосередньо стосувалося іспансько-російського союзу. Про нього де Лірія згадує лише у невеликому абзаці наприкінці другого тому “Щоденника”: “Також король наказав мені обговорити при російському дворі можливість шлюбу нашого принца Карлоса**** з великою князівною Наталією, сестрою Петра II; але зважаючи на її хворобу, а невдовзі й смерть, я мало що міг зробити у цій справі”²⁴.

Отже, рішення про призначення герцога де Лірія-і-Херіка першим повноважним представником іспанського монарха при царському дворі було прийнято у грудні 1726 р., а вже 22 січня 1727 р. з’явилася згадана раніше інструкція, в якій у загальних рисах описувалося міжнародне становище Іспанії, визначалися цілі посольства та правила поведінки посла при царському дворі²⁵.

¹⁹ Encinas Moral A.L. Biografía del Duque de Liria y Jérica. P.7–10.

²⁰ Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917. С.118.

* Катерина I (1725–1727).

** У даному випадку йдеться про претендента на англійський трон Якова III Стюарта (1688–1766).

²¹ Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917. С.120.

²² Там само. С.119.

²³ Lynch J. La España del siglo XVIII. Barcelona, 2005. P.169–174.

**** Карлос Бурбон (1716–1788) – третій син Філіпа V, герцог Пармський у 1731–1735 рр., король Неаполя і Сицилії у 1735–1759 рр., король Іспанії у 1759–1788 рр.

²⁴ Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscú. P.325.

²⁵ Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscú. P.339–346; Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917. С. 118–123.

Для виконання дипломатичної місії герцогу призначалася одноразова допомога в розмірі 54 тис. ескудо або 8 тис. дублонів* “для покриття витрат багажу і подорожі”. З них 3 тис. дублонів передбачалися на подорожні видатки (з розрахунку 3 дублони на 1 милю), 1 тис. – на можливі видатки під час перебування при монарших дворах у Відні, Берліні та Дрездені, куди посольство мало заїхати дорогою до Росії, та 4 тис. – для поселення при царському дворі впродовж шести місяців. 8 тис. дублонів становила також щорічна платня де Лірія. Хоча з цих коштів мали покриватися й інші – “звичайні та надзвичайні” – видатки посольства, за винятком витрат на офіційні святкування та прийняття, вартість яких поверталася з державної скарбниці²⁶. Для порівняння: оплата праці секретаря посольства, а цю посаду обіймав професійний дипломат Хуан Каскос Вілья де Морос, становила 400 дублонів платні та 600 – одноразової компенсації²⁷.

Як свідчать записи де Лірія, до складу посольства входили також маркіз де Кастроно, капелан Бернардо де Рібера**, капітан драгунів Рікардо Валл***, капітан драгунів Гільермо Барні, кадет лейб-гвардії Хуан Баутиста Венуті, посланець (кур’єр) Мануель Лекарос, два секретарі (один із них Домінго де Артеага) та невстановлена кількість слуг.

Із Мадрида дипломатична місія під керівництвом де Лірія-і-Херіка виїхала 10 березня 1727 р. Її дорога пролягла через міста Сарагоса, Барселона, Марсель, Монако, Сан Ремо, Генуя, Мілан, Парма, Болонья, Венеція, Верона, Інсбрук, Лінц, Відень. У столиці Австрійської імперії посольство затрималося майже на чотири місяці (з 15 травня по 8 вересня 1727 р.) для узгодження своєї позиції з імператорським урядом і в очікуванні нових інструкцій та вірчих грамот з Іспанії у зв’язку зі смертю цариці Катерини I

(6 травня 1727 р.). Із Відня герцог де Лірія вирушив на північ. Відвідавши Прагу – “одне з найкрасивіших і найбільших міст Європи”²⁸, упродовж 14 вересня–7 жовтня він

гостював при дворі саксонського курфюрста і польського короля Августа II Сильного (1697–1704, 1709–1733) у Дрездені. Протягом 8–21 жовтня посольство перебувало

в Берліні при дворі пруського короля Фрідріха Вільгельма I (1713–1740). Згодом, проїхавши через Данціг і Кенігсберг, 13 листопада іспанська дипломатична місія потрапила до Риги – “дуже добре укріпленої фортеці”, першого міста на їхньому шляху, яке належало до Московської держави²⁹. 24 листопада посольство дісталася Пе-

* Дублон – іспанська монета вагою 6,77 гр.

²⁶ *Liria y Jérica, Duque de*. Diario del viaje a Moscovia. P.68, 345–346.

²⁷ *Ibid*. P.68.

** Чернець-домініканець Б. де Рібера – “доктор і викладач теології, людина насправді вчена і глибокомисляча” – був особистим духовником герцога де Лірія (*Ibid*. P.386).

*** Рікардо Валл-і-Девро (1694–1777) – іспанський військовий, дипломат і державний діяч, ірландець за походженням. Народився у м. Нант (Франція) в сім’ї ірландського емігранта, прибічника Якова II Стюарта. У 1717 р. перейшов на військову службу до іспанської корони. Довірена особа герцога де Лірія-і-Херіка, якого в 1727–1728 рр. супроводжував під час посольства в Росії. Опісля знову повернувся на військову службу, брав участь у “війні за польську спадщину” та у “війні за австрійську спадщину” (1740–1748). У 1747 р. – маршал Іспанії, посол у Генуезькій республіці. У 1747–1748 рр. – дипломатичний представник у Великій Британії. У 1754–1763 рр. обіймав посаду державного секретаря Іспанії – голови королівського уряду (*Téllez Alarcia D. Richard Wall: light and shade of an Irish minister in Spain (1694-1777) // Irish Studies Review. August 2003. №11,2. P.123–136*).

²⁸ *Liria y Jérica, Duque de*. Diario del viaje a Moscovia. P.98.

* Про “польську” частину “Щоденника” герцога де Лірії також див.: *Rodríguez Polo M. El Duque de Liria a su paso por Polonia // Eslavística complutense (Madrid). 2008. №8. P.207–232*.

²⁹ *Liria y Jérica, Duque de*. Diario del viaje a Moscovia. P.125.

тербурга, а 30 листопада герцог де Лірія вручив вірчі грамоти царевичу Петру II (1727–1730).

Санкт-Петербург зустрів посланців іспанського монарха масштабним будівництвом. Засноване у 1703 р. і проголошене столицею у 1712 р. місто викликало у герцога де Лірія загалом позитивні враження. Захоплений розмірами призначеної під забудову території та проектами споруд, він висловив упевненість, що у майбутньому Петербург перетвориться в одне з найбільших і найкрасивіших міст Європи. Хоча у час прибуття посольства до російської столиці саме місто складалося з “фортеці та острова, на якому вона збудована”, та іншого острова – Васильєвського, “на якому розташовані дуже гарні будинки”³⁰. Осторонь забудов у руслі Неви, Петербург видався герцогу “військовим табором, в якому військо розміщується вже стільки часу, що замість наметів зведено дерев’яні бараки”³¹.

У Санкт-Петербурзі іспанська дипломатична місія затрималася ненадовго. На початку лютого 1728 р. де Лірія з помічниками і слугами перебрався до Москви, куди ще в січні цього року переїхав царський двір**. У старій російській столиці посольство перебувало до кінця листопада 1730 р.

Дорогою до Москви герцог де Лірія зупинився в Новгороді (сьогодні Великий Новгород). Це перше велике давньоросійське місто на шляху іспанського посольства кардинально відрізнялося від щойно закладеного за європейським взірцем Петербурга, так що герцог записав у щоденнику: “Дуже велике, але дуже погано збудоване місто, як і всі міста Росії; будинки у ньому в основному дерев’яні, дуже запушені, розміщені без жодного порядку та надзвичайно низькі”³².

Незважаючи на особисті риси герцога де Лірія-і-Херіка та його помічників, виконання покладених на дипломатичну місію завдань значною мірою залежало від зміни позицій царського двору Росії та королівського уряду Іспанії. А ситуація, що склалася як у внутрішній політиці Московської держави, так і в зовнішній Іспанського королівства, виявилася доволі складною.

Період 1727–1730 рр. у російській історії відзначився зміною трьох правителів і гострою боротьбою за владу між дворянськими угрупованнями. Перебуваючи у Відні, герцог дізнався про смерть цариці Катерини I, а в Дрездені – про опалу її фактично

співправителя Олександра Меншикова (1673–1729). Прибувши до Росії, він став свідком життя двору малолітнього Петра II*. У своєму “Щоденнику” де Лірія доклад-

³⁰ Ibid. P.146.

³¹ Ibid. P.146.

* Під час подорожі з Петербурга до Москви посольство герцога де Лірія зіткнулося з кліматичними труднощами, які стали невід’ємною характеристикою Росії іноземцями. “Холод був настільки сильним, – занотував де Лірія у своєму “Щоденнику”, – що вже першого дня замерзли всі продукти і, не знайшовши нічого у заїжджому дворі, нам вартувало великих зусиль розігріти м’ясо і плящину вина... Багато хто з моїх слуг відморозив собі шию, руки, ноги, носи... Не думаю, що мені коли-небудь доводилося пережити настільки сильний мороз” (Ibid).

³² Ibid. P.147.

* Петро II (1715–1730) вступив на престол в 11 років, а помер у 14. Де Лірія так описав юного царя: “високий, красивий і добре складений; обриси його лица – меланхолійні, тілобудова – міцна, зовнішній вигляд – величавий, а сила – надзвичайна; про нього не можна з певністю сказати, що це дитина чотирнадцяти років; можна припустити, що він був би гордовитим, рішучим, владним і навіть жорстоким; він відчував відразу до вина, тобто, не любив пити більше, ніж потрібно; але всім відомо, що жодної відрази у нього не було до жіночої статі, яку, як кажуть, йому вдалося пізнати; він був великодушним аж до марнотратства та надзвичайно простим у стосунках із добрими знайомими, але, звичайно ж, він був серйозним; не допускав фамільярності у відносинах з іншими; відзначався жвавим сприйняттям; був дуже потаємним і легко приймав рішення; любив свій народ і зневажав інші нації; з часом з нього міг би стати великий монарх...” (Liria y Jérica, *Duque de. Diario del viaje a Moscovia*. P.327).

но описав переїзд царевича з Петербурга до Москви, його коронацію, заручення з Катериною Долгорукою, смерть і похорон³³.

Неповнолітній цар піддався різноманітним спокусам, не приділяв належної уваги державним справам і фактично віддав управління країною у руки своїх найближчих радників. Як безпосередній свідок подій, герцог переповідав історії з особистого життя московського самодержця, зокрема про “найвищий ступінь” його знайомства з жіночою статтю³⁴, надмірну прив’язаність до великої князівни Єлизавети* та навіть закоханість і бажання одружитися з нею³⁵, і щиро дивувався байдужості Петра II та його оточення до державних справ, коли царський двір, “а з ним й усі міністри”, виїжджав на полонання, так що в Москві залишалися тільки велика князівна й іноземні представники³⁶.

Де Лірія зумів доволі швидко, очевидно, без допомоги дипломатів інших держав, з’ясувати основні проблеми управління Московським царством, про що окремим листом від 12 січня 1728 р. він повідомив свій уряд³⁷. На його думку, ключова причина політичної кризи країни крилася у боротьбі між прихильниками і противниками європеїзації Росії, започаткованої Петром I. Її учасниками були дві головних групи впливу на малолітнього царя, які сам герцог називає “російською” та “іноземною”.

До першої групи, котрій, згідно з нотатками герцога де Лірія, симпатизував Петро II, належали представники великого дворянства, росіяни за походженням, “головною ціллю яких було вигнати всіх іноземців”. До другої, що користувалася симпатіями великої князівни Єлизавети, відносили іноземну знать, що отримала високі титули і посади при царському дворі за часів Петра I, а при новому самодержцю намагалася “встояти перед тиском росіян”³⁸.

Лідером “іноземців” при царському дворі був вихователь юного царя барон Остерман*, який після усунення О. Меншикова став “ніби першим міністром” російського монарха, але, будучи чужоземцем, “не наважувався робити що-небудь від власного імені, а завжди дораджував іншим, управляючи з особливою потаємністю й обачністю”³⁹.

³³ Ibid. P.149–150, 153–157, 262–263, 267, 287–289.

³⁴ Ibid. P.137.

* Єлизавета Петрівна (1709–1761) – донька Петра I і Катерини I, російська імператриця у 1741–1762 рр. Герцог де Лірія, як і всі інші іноземні представники, захоплювався красою молодої цесарівни, що, проте, не заховало від пильного погляду дипломата негативних рис її характеру: “це одна з найкрасивіших осіб, яку я бачив у своєму житті; її обличчя – дивовижне, очі – незвичайні, уста – досконалі, шия – пречудова, а талія – незрівнянна; вона дуже висока і надзвичайно жвава: гарно танцює, безстрашно сідлає коня, відзначається здоровим глуздом і граційністю, є страшенно гордовитою, але вона також лицемірна, користолобна і надміру чуттєва... можна сподіватися, що вона крок у крок повторить шлях своєї матері” (Ibid. P.328).

³⁵ Ibid. P.168, 328.

³⁶ Ibid. P.193.

³⁷ Ibid. P.136–141, 358–364; Россия и Испания: документы и материалы 1667–1917. С. 126–132.

³⁸ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia.* P.359.

* Генрих Йоган Фрідріх (Андрій Іванович) Остерман (1686–1747) – російський державний діяч німецького походження. “Він володів усіма необхідними задатками доброго міністра, – характеризував Остермана герцог де Лірія, – і був невтомним; він справді бажав добра російській монархії, але був також лицемірним до крайності та малорелігійним або й зовсім невірним; надзвичайно користолобний, він заразом не брав нічого ні в кого. Умів досконало симулювати і так підносити до рівня істини речі прямо протилежні їй, що можна було б обдурити найбільших знавців. Одним словом, він був великим міністром; але разом із тим – ангелом, що впав із небес, йому вистарчало позначки “іноземець”, щоб стати зненавидженим московитами [*moscovitas*], які робили все можливе, аби усунути його; але на допомогу завжди приходила його спритність” (*Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia.* P.329–330).

³⁹ Ibid. P.358.

Проблемою “російської” групи була відсутність єдності. Її розділяли суперечності між впливовими дворянськими родинами, в основі яких лежали протиріччя між “найважливішими і наймогутнішими” сім’ями – Долгоруких і Голіциних, “кожна з яких бажає просунути в міністерство свого представника, у той час як їй противиться інша”⁴⁰.

До вирішального впливу однієї з груп на Петра II так і не дійшло. З одного боку, цар “найбільше довіряв князівні Єлизаветі”, яка “керувалася особливою виваженістю та розумом” і “симпатизувала” Остерману, а з другого – “царю подобався молодий князь Долгорукий”, який, будучи ще хлопчиком, догоджав Петру в усіх його задумах”⁴¹. Таким чином, у протистоянні між “росіянами” та “іноземцями” зберігався відносний паритет, хоча переїзд царя з Петербурга до Москви вважався великою перемогою перших⁴². Проте, як попередив свій уряд герцог де Лірія, говорити з упевненістю про стан справ при царському дворі не можна, тому що “впродовж восьми днів” усе може змінитися до навпаки, оскільки “в Європі не має більш нестабільного двору, як цей, що найбільше потерпає від несподіваних переворотів”⁴².

Попри такі протиріччя в управлінні Московською державою, у період царювання Петра II герцог де Лірія-і-Херіка пережив свій зоряний час при царському дворі. У Петербурзі до особи іспанського представника виявили особливе ставлення. До палацу, в якому він поселився, приставили охорону з 25 гвардійців із сержантом і “великий корабель” із 13 моряками для служби. І хоча де Лірія змушений був особисто оплачувати таку честь “добрими грошима” (місячна платня гвардійців становила 50 песо, а моряків – 30), але це додавало гонору, оскільки охорона представників інших держав складалася не більше, ніж з одного старшини і п’яти гвардійців⁴³. А спроба російських владоможців зменшити кількість охоронців іспанського дипломата після переїзду до Москви дев’ятьма військовими мало не викликала міжнародного скандалу, якого не допустили, відновивши встановлену в Петербурзі різницю⁴⁴. У березні та серпні 1728 р. герцога було нагороджено найвищими російськими орденами – Святого Андрія Первозванного і Святого Олександра Невського⁴⁵. Цар також особисто відвідував урочисті прийняття, організовані іспанським представником: 11 березня – з нагоди коронації Петра II, 1 квітня – з нагоди нагородження орденом Св. Андрія Первозванного, за участі всіх кавалерів цього ордена, і 27 червня 1728 р. – з нагоди заручин наступника іспанського трону з португальською принцесою⁴⁶.

⁴⁰ Ibid. P.359.

* Іван Олексійович Долгорукий (1708–1739) – фаворит Петра II.

⁴¹ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.359.*

⁴² На думку герцога де Лірія, вирішальними умовами переїзду царського двору і, відповідно, перенесення столиці з Петербурга до Москви була особиста “відраза” Петра II до морської справи, вплив російських придворних, які “не маючи більше змоги терпіти життя так далеко від своєї батьківщини, безперестанно перекопували його перебраться до Москви, де жили всі їхні попередники”, а також “краса природи” і “велика кількість здобичі для полювання”, яким захоплювався царевич, в околицях старої столиці (Ibid. P.358).

⁴³ Ibid. P.361.

⁴⁴ Ibid. P.126, 152.

⁴⁵ Ibid. P.152.

⁴⁶ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. S.74.*

⁴⁷ Ibid. P.159, 161, 177. Найвельоднішим і найвитратнішим прийняттям, яке “здивувало Москву”, було останнє. За місцевою традицією, перед палацом герцога встановили чотири фонтани “для народу” (по два з вином і горілкою), після відходу царя, вхід до будинку було дозволено всім бажаючим, “так що столи розчистили за мить і я можу впевнено сказати, що всі, як знатні, так і простолюди, залишилися задоволені”, а загальна вартість святкування становила 6 979 рублів, або 2 000 дублонів. Не минулося й без випадків. Один із гвардійців, приставлений до герцога, оп’янів настільки, що вирішив, у супереч забороні, зайти до будинку. Коли вартовий загородив йому шлях, той відтяв йому праву руку. Засудженого до страти порушника було помилувано тільки після особистого прохання герцога (Ibid. P.177, 190).

Посольству герцога де Лірія вдалося досягти певних успіхів у безпосередній дипломатичній діяльності. Особливий статус іспанського представника при царському дворі підтверджував той факт, що обом державам вдалося узгодити свої інтереси у міжнародній політиці, хоча до підписання відповідного договору справа не дійшла. Також було напрацьовано необхідну базу для встановлення іспансько-російських торговельних відносин із створенням відповідного консульства⁴⁷. Окрім цього, за підписом герцога де Лірія до Мадрида надійшли докладні описи стану сухопутних військ і морського флоту Росії⁴⁸.

У своїй діяльності іспанський дипломат стикався і з авантюрними проектами. Так, 28 січня 1728 р. один із іноземних дорадників царевича запропонував “екстравагантний” план повернення Стюартів на англійський трон. Передбачалося, що претендент Яків Стюарт, який саме конфліктував із дружиною, розлучиться та одружиться з великою князівною Єлизаветою і, таким чином, залучить Московську державу до безпосередньої участі у вирішенні даного питання. Проте як ревний католик герцог де Лірія категорично відмовився підтримувати цю пропозицію⁴⁹.

На одруження Єлизавети з одним із іспанських принців, як свідчить “Щоденник” де Лірія, розраховували також представники “російської” партії при царському дворі. Вони сподівалися, що головною метою іспанського посольства буде укладення шлюбу між принцем Карлосом та великою князівною Єлизаветою. Ця пропозиція не виглядала настільки безглуздою, як попередня, оскільки Філіп V саме підшукував для своїх молодших синів незалежні європейські володіння, а можливість шлюбного договору була однією з цілей посольства. Попри бажання “російської” групи впливу усунути велику князівну з Петербурга, знайшовши їй гідного чоловіка, вирішити цю справу не вдалося хоча б тому, що в Європі “мало принців, які б хотіли шукати дружину в Московії”⁵⁰.

Врешті, навесні 1729 р. герцог де Лірія особисто втягнувся у міжнародну авантюру, запропонувавши своєму королеві включитися у боротьбу за польський трон на користь принца Філіпа*. Оскільки чинний король Август II Сильний був людиною літньою, питання обрання нового польського монарха набувало ваги. На переконання герцога, іспанський претендент мав хороші шанси схилити до себе Відень, Москву та Берлін, його юний вік мав би переконати поляків, що їм вдасться виховати свого короля, а підтримку польської знаті можна було б купити щонайменше за 800 тис. песет, “тому що поляки нічого не роблять без грошей”⁵¹. Ця пропозиція отримала підтримку Мадрида, і наприкінці березня 1730 р. герцог де Лірія отримав розпорядження короля відвідати Варшаву для з’ясування ситуації⁵².

Герцог де Лірія також звертав особливу увагу на релігійні відносини, шукаючи можливості забезпечення свободи віросповідання для всіх вірних Католицької церкви в Росії. Ще у Відні австрійська імператриця довірила йому таємницю князівни Ірини Долгорукої, яка під час перебування в Голландії прийняла католицизм і попросила захистити її при царському дворі⁵³. Де Лірія також широко обурювався переслідуванням тих жителів Московської держави, які прийняли католицьку релігію*

⁴⁷ Ibid. P.169, 242–244, 350–351, 368–369, 388–391.

⁴⁸ Ibid. P.355–357, 391–393.

⁴⁹ Ibid. P.145.

⁵⁰ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.361.*

* Філіп Бурбон (1720–1765) – четвертий син Філіпа V, герцог Пермський у 1748–1765 pp.

⁵¹ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.252–256.*

⁵² Ibid. P.299.

⁵³ Ibid. P.236. Про це також див.: *Соловйов С.Д. История России с древнейших времён. С. 156.*

* 9 вересня 1728 р. де Лірія описав випадок, що стався незадовго перед тим, коли “вісімнадцять осіб із Смоленського князівства, що на кордоні з Польщею, прийняли католицизм і тільки-но про це стало відомо в

і, зрештою, розпочав “велику працю” щодо примирення “російської та римської церков”. Із власної ініціативи він “розмовляв із деякими впливовими росіянами, доводячи їм, наскільки славним і корисним буде для російської монархії примирення з латинською церквою”, але “через велику ненависть до верховенства Папи” його пропозиції прийняті не були⁵⁴.

Попервах герцогу, заохочуваному особистим духівником Б. де Рібєрою, здавалося, що об’єднання двох церков є простою справою. Але позиція російського духовенства переконала його, що позитивне вирішення цього питання “не просто складне, а практично неможливе”⁵⁵. Головним винуватцем провалу своєї релігійної місії він вважав Новгородського архієпископа*, який “навіть не захотів розпочинати дискусію” з цього приводу і не відповів на листа де Рібєри, надісланого разом із рукописним текстом власного “трактату про російську релігію”⁵⁶. Відтак, у травні 1729 р. де Лірія запропонував інший шлях до об’єднання, що передбачав почергові радикальні зміни у релігійному питанні не тільки в Росії, а й у всій Європі, а саме: замінити Новгородського архієпископа іншою особою, здатною до “мирних переговорів”; виокремити для співпраці тих представників російського дворянства, які є більш схильними до католицизму і бажають об’єднання; призначити до царського двору папського посланця, але “не глупого, а вченого, майстерного й виваженого”; переконати барона Остермана у необхідності вирішення цієї справи; завоювати прихильність кількох магнатів, “пообіцявши їм компенсацію, якщо вони сприятимуть досягненню поставленої цілі”; надіслати московському самодержцю спільне звернення іспанського, австрійського та польського монархів із проханням про одночасне оголошення свободи совісті й таким чином досягти бажаного об’єднання⁵⁷.

Проте розвинути свою діяльність при царському дворі герцогу де Лірія не вдалося, причиною чого стали кардинальні зміни у зовнішній політиці Іспанського королівства. У пошуках незалежних володінь для своїх молодших синів Філіп V зупинився на італійських державах, що передбачало перегляд Утрехтського мирного договору 1713 р., укладеного за підсумками “війни за іспанську спадщину”, та неминучий конфлікт із Габсбургами. Консультації з Великою Британією та Францією з цього приводу розпочалися навесні 1729 р., а 9 листопада цього ж року в Севільї між трьома монархіями було підписано відповідний договір, яким, зокрема, визнавалися претензії іспанських Бурбонів на герцогства Парма і Тоскана⁵⁸. У Москві про переорієнтацію іспанської зовнішньої політики стало відомо вже на початку жовтня 1729 р., що суттєво вплинуло на становище герцога де Лірія при царському дворі⁵⁹.

Зміни в управлінні Московською державою після смерті Петра II (30 січня 1730), які позначили перемогу “іноземної” партії, іспанський представник спостерігав без особливого ентузіазму. Усе ж він надалі докладно занотовував основні події в “Щоденнику”. Тут, зокрема, відтворено процес обрання на московський трон Анни Іванівни

Москві, було наказано негайно схопити їх і силою змусити знову повернутися до російської релігії, а одному з них, найпопліднішому прихильнику католицької релігії, хотіли відтяти голову; але згодом це покарання було замінено, як і всім іншим, засланням у Сибір” (*Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.190*).

⁵⁴ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.236.*

⁵⁵ *Ibid. P.386.*

* Йдеться про Феофана (Єлизара) Прокоповича (1681–1736) – фактичного голову Найсвятішого Синоду Православної Російської Церкви (з 1721 р.) і Новгородського архієпископа (з 1725 р.), якого герцог де Лірія не називає по імені, але у притаманному йому стилі характеризує наступним чином: “Цей чоловік повністю схильний до лютеранства, зухвалий, учений, ворог католицизму (хоча й навчався багато років у Римі), володіє майже абсолютною владою над російським кліром” (*Ibid. P.386*).

⁵⁶ *Ibid. P.386–387.*

⁵⁷ *Ibid. P.387.*

⁵⁸ *Lynch J. La España del siglo XVIII. P. 174–175.*

⁵⁹ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.260.*

(1730–1740)*, подано тексти проектів та остаточного варіанту “Кондицій”, підготовлених Верховною таємною радою для обмеження повноважень нової цариці, описано її приїзд до Москви і відновлення самодержавства⁶⁰.

Після остаточного розриву іспансько-російських відносин у лютому 1730 р., з Мадрида було відкликано московського посла, а згодом відповідне доручення отримав і герцог де Лірія. Власне, бажання покинути Росію в іспанського представника виразно проявилось вже на початку 1729 р. Розпочинаючи другу частину “Щоденника”, він висловив сподівання, що його якнайшвидше “заберуть із країни, в якій немає ні торгівлі, ні розваг, і в якій він піддається ризику втратити здоров’я і рештки терпіння”⁶¹. Надалі у тексті “Щоденника” простежується незмінне роздратування країною, в якій “ніхто не діє згідно з законом, а кожен іде до своєї власної мети і, щоб досягти її, жертвує батьком, матір’ю, родичами й друзями”⁶², що посилюється ворожістю росіян до європейців. “Одного разу, – записав з цього приводу де Лірія, – роздратоване населення Москви не зважатиме ні на кого та підкориться своїй ненависті до іноземців; ми можемо опинитися в ситуації, коли вони захоплять наші будинки і ми не тільки піддамося небезпеці бути знеславленими, а й убитими”⁶³.

Покинути Росію відразу після отримання королівського розпорядження герцога де Лірія не вдалося. Оскільки кошти для передбаченої платні та компенсації витрат за організацію урочистостей вчасно не прибули, іспанський дипломат опинився в скрутному матеріальному становищі й змушений був звернутися за позикою до лихварів. Один із них – “єврей Лібман”, що надав герцогу кредит у розмірі 25 тис. рублів – вимагав повернення позики до від’їзду посольства з Росії. Проблема виявилася настільки складною, що її вдалося вирішити тільки за участі цариці, яка перепозичила герцогу необхідну суму⁶⁴. Тільки після цього 30 листопада 1730 р. іспанське посольство виїхало з Москви і через Можайськ, Вязьму і Смоленськ направилося до Варшави⁶⁵.

Таким чином, перебуваючи у 1727–1730 рр. у Московській державі, герцог де Лірія виявився не лише першим іспанським (попри всю умовність національної ідентичності дипломата) послом у цій країні, а й автором першої іспанської праці, присвяченої цій східноєвропейській країні, написаної очевидцем. Звичайно, як людина свого часу і представник високої знаті, герцог де Лірія цікавився насамперед питаннями двірцевих відносин і дипломатичних інтриг та майже не звертав уваги на події,

* З майбутнього царівною герцог де Лірія познайомився ще на початку листопада 1727 р., під час подорожі до Петербурга, коли Анна Іванівна посідала трон герцогині Курляндської (Ibid. P.387). Відтак, його опис російської самодержавності є певним порівнянням досвіду 1727 і 1730 рр.: “Вона висока, гладка й чорноволоса, обриси її лица справді чоловічі; вона люб’язно приязна і надзвичайно уважна, її великодушність межує з марнотратністю; її до вподоби надмірна розкіш, а двір організований таким чином, що, безсумнівно, є одним із найкращих в Європі – вона хоче отримувати вчасно інформацію про все, що діється в її імперії; не забуває про обов’язки своїх підданих, як і про завдані їй кривди, і можна з певністю сказати, що вона повністю кориться злостивості від завданих їй образ. Кажуть, що в її серці присутня частка ніжності, і я схильний вірити цьому; але її дії – таємні, тож, коротко кажучи, вона є вартою та гідною царювати багато років” (Ibid. P.327–328).

⁶⁰ Ibid. P.267–274, 287–296.

⁶¹ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.217.*

⁶² Ibid. P.225.

⁶³ Ibid. P.226. Підтвердженням тієї “ненависті” стала пожежа 4 травня 1729 р., що охопила ту частину міста (Німецька слобода), в якій розташовувався будинок герцога де Лірія. Гвардійці та солдати, які боролися з полум’ям, робили це настільки “безладно”, що у герцога склалося враження, ніби вони навмисне дають вогню поширюватися, аби мати можливість грабувати будинки. Під час пожежі росіяни повністю проявили своє ставлення до іноземців, говорячи відкрито, що ті є “надміру багатими”, і “дуже шкодували”, що вогонь не дістався до будинків австрійського та іспанського посланців, “бо там було б що вкрати” (Ibid. P.236). Посилаючись на “Щоденник” де Лірія, подібним чином пожежу в Москві 1729 р. описав і С. Соловйов. (*Соловьёв С.М. История России с древнейших времён. С. 144*).

⁶⁴ *Liria y Jérica, Duque de. Diario del viaje a Moscovia. P.311, 322.*

⁶⁵ Ibid. P.405–406.

що відбувалися поза палацами вельмож. І все ж “Щоденник подорожі в Московію” містить багато цікавої інформації щодо особливостей управління Росією та міжнародних відносин того часу.

**“TRAVEL JOURNALS TO MOSCOVIA”
BY DUKE DE LIRIA: THE SOURCE TO SPANISH-RUSSIAN
RELATIONSHIPS STUDIES IN 1727–1730**

Bohdan CHUMA

*The Ivan Franko National University in Lviv,
1, Universytetska Str., Lviv, 79602, e-mail: bohdan_chuma@yahoo.es
The New and Newest History Department*

The article considers with analysis of “Travel Journals to Moscovia” by Spanish diplomat duke de Liria y Jérica. General characteristics of the work and the stage of its studies in historic science is given. The precondition of sending of embassy and the peculiarities of his activity in Russia has been developed. Duke de Liria’s vision of the political situation and social attitude in the Moscow state is depicted.

Key words: Spanish-Russian relationship, Duque de Liria y Jérica, journals, history of Russia.

Стаття надійшла до редколегії 11.03.2010
Прийнята до друку 16.04.2010